

A CHIAZMUS: SZEMIOTIKAI VÁZLAT

NAGY L. JÁNOS

A költő játéka a nyelv.

A nyelv játéka a költő.

(Bikich Gábor)

A címben a „vázlat” szó szerepel, méghozzá azért, mert a szemiotikai objektumként felfogott retorikai-stilisztikai alakzatnak, a chiazmusnak a témáját nem meríti ki az alábbi gondolatmenet. Bővebben, más megközelítéseket is figyelembe véve újabb publikációk igazíthatják el az érdeklődőt.¹

1. A retorikai chiazmus fogalmától a chiazmus szemiotikai fogalmáig

Ahhoz, hogy a szemiotikai jelentések chiazmusát leírjuk, az első lépés a chiazmus fogalmának tisztázása: a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai arculat feltárása. FÓNAGY IVÁN így foglalja össze a *Világirodalmi lexikon*ban a címszót:

„chiazmus, *chiasmus*, *kiazmus* <görög-latin 'kereszteződés'>: ismétlésen és megfordításon alapuló *gondolatalakzat* az újkori retorikában. (A klasszikus retorika... a jelenséget a *kommutáció* keretében tárgyalta.) Lényege – akár szavak, akár szavaknál nagyobb egységek alkotják – a kereszteződés mozgásélménye... A szó eredeti értelmében a chiazmus elemei minimális jelentésegységek (*monéma*, *lexéma*, *morféma*). A chiazmus legalább két *lexémából* (a, b) áll, melyek páronként rendeződnek el, és többnyire fordított sorrendben ismétlődnek (a, b; b, a). A lexémapárok kapcsolatán alapuló chiazmus azonos az ókori retorika *antimetaboléjával*; az ismétlés és megfordítás egybekapcsolása jellemzi az *epanodoszt* is, melytől további megkötések különböztetik meg a chiazmust.”²

1.1. A szintaktikai feltételek FÓNAGY IVÁN leírásában a *gondolatalakzatként* felfogott, de ki nem fejtetten is elsősorban nyelvi elemekből szerkesztett chiazmusra érvenyesek. Ha tehát megtartjuk a *gondolatalakzat* minőségét, de szemiotikai fenoménként tárgyaljuk, akkor kissé függetlenítenünk kell azoktól a megkötésektől, amelyek verbális jelenséget látnak benne; illetve a verbális természetre vonatkozó megjegyzéseink esetében mindig tudatában kell lennünk a verbális kódon kívüli jelentésképző lehetőségekre is.

Az ismétlődés az a legtágabb kategória, amelyen belül a chiazmus fogalmát értelmezhetjük. Eszerint a chiazmusban szintaktikai szempontból az ismétlés szerkezeteit vizsgálhatjuk: olyan szerkezeteket, amelyek két-két elemüket megfordítással ismétlik.

A megfordítás pozíciócserét jelent, térbeli vagy időbeli sorrendi cserét. A dolgok körében a térben lehet például a fent-lent – lent-fent megfordítás, a jobb-bal – bal-jobb inverzió, az elől-hátul – hátul-elöl, a belül-kívül – kívül-belül stb. A két elem adott térbeli rendjének egyike megszokottabb, tipikusabb, valamely helyzetben gyakori, illetve elvárható; a másik, a kereszteződés ritkábban előforduló, kevésbé megszokott, a tipikustól valamelyest eltérő, nemigen számítunk rá. Az időben két esemény sorrendi cseréjéhez az szükséges, hogy a valóságos és a fiktív időbeliség ugyanolyan módon szerepel-

hessen: ekkor a természetes, a valóságos sorrend és ennek fiktív megfordítása alkothat chiazmust. Akár térben, akár időben való megfordításról van szó, szemiotikai jelenségnek kell lennie: jelentésképző szereppel kell rendelkezniük az elemeknek, a sorrendjüknek, a köztük lévő viszonyoknak.

A szimmetria szintaktikai szempontból jellemzője a chiazmusnak, persze nem minden szimmetria chiazmus. Ha azonban az egyes szimmetriafajtákat vizsgáljuk, kiderül, hogy a két oldalon szereplő elemek és viszonyuk ismétlődése szempontjából mind az antiszimmetria (például a szimmetrikusan elhelyezkedő, de egymásnak nem pontosan megfeleltethető elemek tükröződése), mind a disszimmetria (az egymástól eltérő tulajdonságú elemek tükröztetése) lehetővé teszi a chiazmust, míg a translációs szimmetria nem. Az utóbbi esetben ugyanis a (szinte) végtelen sorban folyamatosan ismétlődő motívumok közül ki kellene választani azt a négy elemből álló szerkezetet, amely a chiazmusnak felelne meg. Röviden: a négy elemű szimmetria, antiszimmetria és disszimmetria chiazmust alkothat.

A négyes megfordítás (Vierergruppe, algebrai megfogalmazásában: Klein-csoport) számszerűen adódik abból, hogy két elemhez veszünk megfordítva két elemet = ez összesen négy. A merevebb vagy kevésbé kötött elképzelések között az a különbség, hogy az első esetben a négy elem = négy elem, egyik oldalon sem lehet számszerű eltérés. Ekkor explicit mind a négy építőelem; de vannak lehetőségei az implicit formának: ekkor valamelyik (esetleg több) elemet beleértünk a szerkezetbe. Az a fontos ilyenkor, hogy interszubjektív legyen az implikálódás: egyértelműen az(ok) és csakis az(ok) az elem(ek) értődjék vagy értődjenek bele az explicit szerkezetbe. A verbális chiazmusok körében ilyenek bizonyos típusú hasonlatok, például *Egyik nyár olyan, mint a másik*. (értsd: 'Egyik nyár olyan, mint amilyen a másik'); Weöres megfogalmazásában: „*Egyik nyár, mint a másik*” ('Egyik nyár olyan, mint amilyen a másik').³

A non verbális, illetve a verbális kommunikátumtól a multimediális kommunikátumig⁴ elképzelhető olyan elemek együttese (és megfordításuk), amelyek leírásukhoz komplex modellezést igényelnek. Az így felfogott 'partitúra' tartalmazza mindazokat az eszközöket és viszonyokat, amelyek részt vesznek a jelentésképzésben: megkülönböztetve a parataktikus és a hipotaktikus felépítéseket és az adott felépítések jelentésképző szerepét is.

A chiazmus mint szerkezet szintaxisa csak akkor teljesíthet szemiotikai célokat, ha mind elemeinek, mind a szerkezetnek mint egésznek meghatározható szerepe van a jelentés kialakításában. Az első esetben sokoldalúan vizsgálándó, milyen viszonyban vannak a chiazmus elemei a szöveg más elemeivel; a második esetben a *gestalt*ként felfogott szerkezet mint egész rendelkezik(het)ik lokális vagy globális jelentéskonstituáló szereppel. Kérdés mindkét esetben, hogy a chiazmusnak mekkora a hatóköre: típusában introtextuális vagy extrotextuális, azaz a szövegen belül (mondjuk így: a szöveg használatán belül) érvényesül, vagy esetleg a szövegen kívüli reális vagy fiktív valóságra utal.

1.2. A szemiotikai fenoménként felfogott chiazmus szintaktikai szerkezet, amely 'chiazmusjelentést' alapoz meg. Eszerint komplex jelölő-jelölt viszonyban a jelölt komponens, a szemantikai oldalt vizsgáljuk az alábbiakban.⁵

A chiazmus szemantikai feltétele a kompatibilitás és a megfordíthatóság szerepel. A kompatibilitás azt a lehetőséget igényli, hogy egymás mellett fordulhassanak elő azok az elemek, amelyek a chiazmust alkotják. Nem feltétel, hogy rokon természetük legyen valamely kódon belül, s bizonyára az sem fontos, hogy ugyanolyan vagy hasonló típusú

jelöltre vonatkozzanak. Eltérés lehet abban is, hogy felépítésükben milyen kódok vesznek részt. Az azonban elengedhetetlen, hogy annak a párosnak az elemei, amely majd megfordul, „megtűrjék egymást” egymás mellett. A megfordíthatóság legalább ennyire fontos: a két elemre, együttesükre érvényesnek kell lennie, hogy megfordíthatók. Például a fentebb említett *lent-fent – fent-lent* chiazmusra nézve (feltételezve, hogy jelértéke van a helyzeteknek és / vagy a mozdulatnak, például zászlójelzésben) életszerűtlen, hogy az egymás után következő pozíciókban lehetőség legyen a *fent* után újra *fent* helyzet bekövetkezésére. Ha pedig mozdulatokban képzeljük el: a *fent* után fentebbre mozdulhat a zászló; vagy pedig a jeltestben meg kell határozni azt a ritmust, amelyre nézve újra érvényes az a bizonyos *fent* pozíció stb. Elképzelhető ugyanakkor az előbbi példában az is, hogy a nézőpont váltásával járjon a megfordítás: ilyen megoldással akár két *lent*, akár két *fent* állhat egymás után.

Szemantikailag a természetes váltakozással szemben érvényesül a chiazmus mint egész: a színe és a visszája nem követi egymást, hanem a négy elem sorozatának közepén *visszája* után újra *visszája* következik (illetve *színe* után *színe*, az ellentett sorrendben). Ez a megfordítás térben viszonylag könnyen, időben kissé nehezebben mehet végbe: az idő linearitása ellenáll a megfordításnak. Ugyanakkor a reális és a fiktív világ(ok) hathat(nak) időben megfordítva is, bár *este* után *reggel* jöhet – másnap, s az után a *reggel* után újra *este*; vagy tavasz után ősz, s az ősz követheti a legközelebbi év tavasza stb.

A chiazmus a benne megvalósuló gondolati tartalom felől nézve a legtöbb esetben paradoxon. Először is azért, mert a 'nem természetes' kereszteződés következtében legkésőbb a második párosban valami egészen kifordított világban kell elhelyeznie a jelzést a befogadónak. Hát még, ha maga az első páros is fura, önmagában is meglepő...⁶

A dinamizmus sajátja a chiazmus jelentésének. Kétféleképpen nyilvánulhat meg. Az egyik esetben a két-két elem statikusan áll (például mint az aránypárban a két oldal); a másikban műveleti jellegű, folyamatszerű a sorrendjük. Annál pregnánsabb, annál hatásosabb a chiazmus jelentése egészében, minél inkább a mozgás van jelen a szerkezet jelentésében, s minél nagyobb távolságot fut be a (valóságos vagy fiktív) mozgó elem. Például a Biblia szövegéből: *Sok elsőből lesz utolsó, és sok utolsóból első.* (Mt. 19: 30.); vagy: *Aki felmagasztalja magát, megaláztatik, aki pedig megalázza magát, felmagasztaltatik.* (Lk. 14: 11.)⁷ Tehát kétféle feszültség dinamizmusa érvényesül: az adott elemek között is lehetséges, de ez kiegészülhet, sőt fokozódhatik a megfordításban megismétlődő feszültséggel is, a két páros között ható dinamikával is.

Az együtt előforduló (majd megismétlődő) párosok közötti szemantikai viszony a közös fölérendeltől, térbeli vagy időbeli együttes előfordulástól kezdve a logikai konjunkció számos változata lehet, egészen a poláris oppozícióig. Tehát szemantikailag nem szükséges szerves kapcsolatuk, az egymás utáni sorrend (és megfordítása) elegendő a chiazmushoz. Sőt: a valóságban, a gyakori fikciók világában sem kell egymással viszonyban lenniük a pár elemeinek, együttesük (és kereszteződésük) ennek révén még hatásosabb.

Nem közömbös, milyen sorrendben következnek az elemek és elempárok. Közlelőbb juthatunk a chiazmus mint egész jelentésében a sorrend értelmezéséhez, ha megvizsgáljuk egyenként az elempárokat, s összevetjük a lehetséges értelmeiket. A fentebb idézett bibliai részletekben az adott szövegvilágban a második előfordulás látszik fontosabbnak: Jézus hallgatóságából az akkori közösség, a társadalom 'utolsói' a reményt

hallhatták ki, azaz hogy belőlük lehet 'első'; a másoktól megalázottak is örömmel figyelhetek a biztatásra, hogy a maguk megalázása 'felmagasztaláshoz' vezethet.

Az irodalmi szövegben a poétikai szemantikai többlet a jelentésképző poétikai eszközök alkalmazásából adódik. Elég, ha csak utalunk a verskezdő vagy befejező pozíció értéknövelő helyzetére, a rímvárás vagy a ráütés hozadékára, a palatális / veláris hangzás nyomatékosító vagy ellenpontoszó szerepére, az alliteráció lehetőségeire stb. Az adott szemantikai hozzájárulás ugyanakkor kereszteződhetik a poétikai tényezők szabályozó érvényével. A rímhívás befolyásolhatja, hogy melyik elem szükséges a rím szerkezetében. (Ez a szempont pragmatikai természetű is: a rím természete is befolyásoló lehet.)

1.3. A pragmatika megközelítésében kétféle elemzést mutatunk be. Ezek közül az egyik önmagában, a másik természetes közegében vizsgálja a chiazmust.

1.3.1. A chiazmus mint egész alkalmazása szempontjából nem vagyunk tekintettel arra a közegre, amelyből a chiazmust kiemeltük. Ennek oka lehet, hogy az egész jelzés maga chiazmus: *Fény a lámpában, lámpa a fényben.* (Weöres Sándor: Egysoros versek) A nem nyelvi chiazmus rendre olyan jelzéseket ismételhet, amelyeknek ellenkező értelmük van: a megfordítással ismételt jeladások tipikusan iránymegfordítások lehetnek, amelyeknek az értelme valamely teendő – és annak az ellenkezője. Gondoljunk a XIX. század divatos kesztyűnyelvére, amelyben a jobb kézről lehúzott kesztyű és a bal kézről lehúzott kesztyű, a lehúzott kesztyű és a felhúzott kesztyű jelzésének értelme ellentétes egymással.⁸

A legtöbb chiazmus azzal a szándékkal alkalmazható, hogy a hallgató vagy olvasó figyelmét némi erőszakossággal megragadja a jeladó. (FÓNAGY IVÁN a chiazmust „agresszív verbális cselekedet” néven említi.) Annál hatásosabb a jelzés, minél szokatlanabb az egymás mellett előforduló (majd megforduló) jelek párja, s minél karakteresebb ellentét feszül az elemek között. Mert az ellentét megfordítva is szerepel újra...

A jelzéseket adó tehát a meghökkentés célját követi, de a páros ismétlődése folytán a meghökkentés meghökkentése is bekövetkezik a hatásban. Ez a megfordítás nem kioltó hatású, hanem az újabb meghökkentéssel el is mélyíti az elsőnek a hatékonyságát, s ugyanakkor „helyre is állítja” a rendet. Az előző „rend” azonban már nem állhat helyre, nem maradhat a szöveg világa olyan, mint a chiazmus előtt volt. Hamlettel szólva: a kizökkentés és visszája már olyan újabb rendet valósít meg, amelyben az alakzat mint egész, mint *Gestalt* érvényesül. (Lentebb a közeghez való viszonyában is tekintjük.)

A pragmatikai megközelítésben az agresszív hatás más szempontból is figyelmet érdemel. Agresszivitásában ugyanis megnyilvánulhat féloldalasság, azaz részeiben nem, csupán a megfordítás egészében tárulhat fel az a verbális erőszakosság, amely sajátja. Például a nevezetes Proudhon – Marx megfordításban *A nyomor filozófiája* pozitív vagy legalábbis semleges tartalmú kifejezés, szemben az *A filozófia nyomora* gúnyos árnyalatával.⁹ A nem nyelvi chiazmus ugyanakkor ilyen természetű agresszivitásra ritkán nyújt lehetőséget.

Az iménti példa szerint is a paródia, az ironia gyakori szerepe a chiazmusnak, hatását a megfordítás kiemeli, fokozza. Mint majd látni fogjuk, hasonló szerepe van annak, ha a chiazmus többféle kódja másként és másként érvényesíti hatását, például kisszerű téma megfordításos sorrendben hangzatos, patetikus hangnemben szólal meg.

Lehetséges szerepe a chiazmusnak az expresszív díszítő jelleg, erre főként az esszésszövegben találunk példát. A gondolatoknak a rendjében – akár mások gondolatai-

nak idézésében, akár önálló gondolatmenetünk lépései között – a sorrendi kereszteződés artistikus hatású lehet.

1.3.2. A chiazmus mint részegész szempontjából fontos, hogy a fentebb idézett bibliai részletek egyike úgy kezdődik: *Mert aki...*; a másik pedig így: *De sok...* Azaz az első indoklást, a második elvárástörő ellentét második felét jelenti. Hasonlóképpen más a chiazmus használata, ha címben találjuk, más, ha indít egy gondolatsort, más, ha befejezi azt stb. Azaz: fontos (lehet) az is, mi ismétlődik, s mi nem ismétlődik a szövegben. A fenti példák egyikében Péter apostolnak Máté evangéliumának 19. fejezetében mondja Jézus, hogy „*De sok elsőből lesz utolsó...*”, ugyanis előzőleg a gazdag ifjúnak javasolja, hogy ossza szét a szegények között a vagyonát, s kifejti, hogy a gazdagok nehezen üdvözülhetnek. Ezt követően Péter kérdésére, hogy tudniillik mi lesz a jutalmuk azoknak, akik mindenüket elhagyták az Ő követéséért, az örök életet, királyi székek jutalmát ígéri. Ez után jön a „*De sok elsőből...*” A másik részletben a főhelyek válogatása okán Jézus a példabeszédben javasolja tanítványainak, hogy vendégségben foglalják el az utolsó helyeket, hogy a házigazda hívja majd őket feljebb, s így becsületet szereznek az asztaltársak előtt. Ezt követi: „*Mert aki...*” A kiválasztott részlet tehát indoklásként szerepel a példabeszéd végén.

Ha két példánk közös vonásait keressük, szembetűnik a példázat, a parabola utáni helyzetük, s az, hogy didaktikus, tanító általánosításként summázza az előzőleg szemléltetett helyzetre, eseményre vonatkozó tanácsot.

2. A dominánsan verbális szöveg chiazmusa

A chiazmus szintaktikai feltételei leggyakrabban vagy a két lexémányi szerkezet megfordítását írják elő, vagy pedig a lexémák sorrendje megmarad, s a toldalékformák (és a funkciók) cserélnek helyet. Fontos, hogy a szűkebb értelemben vett chiazmus két része egymást követi a szintaktikai szerkezetben; ha távolabb helyezkednek el egymástól, már *epanodosz*nak nevezik a retorikai szerkezetet: **a b ... b a**. A szemantikai feltételek közül az explicit és az implicit értelemszerkezet kettőssége tűnik ki. A pragmatikai megközelítés rokonítja a chiazmust a reddícióval (hiszen minden chiazmus visszatérés is), szövegbeli szerepe szerint pedig gyakori a maximákban, tanító szövegek tanulságaként, jótanácsként (főleg az aforisztikus gondolatok szerkezeiteiben).

2.1. A szóbeli szövegben chiazmus és környezete, azaz chiazmus és nem chiazmus együttese alkot szöveget. Ha a szemiotikai fenoménként felfogott szóbeli szöveget vesszük, akkor a kódok együttesében megjelenhet a verbálisan érvényes chiazmus más kód, például szupraszegmentális vagy non verbális kód lineáris használatával, bonyolultabb esetekben többféle kód együttese vizsgálendő. Két kód esetén felvehető mátrixban a mindkét kódban jelen lévő chiazmus, szembeállítva a csupán az egyikben megjelenővel. Három kód esetén annival bonyolultabb a mátrix, hogy több változat lehetséges.

2.2. Az írott vagy nyomtatott szövegben a kódok jelenlétének minimuma a kétféle eszközrendszer összjátéka: a „magunkban olvasott” szövegben is létezik a megértéshez legalább a belső hangsúly, dallam érvényesítése – a verbális lexikai tartalom kívül. Az írott szövegben maguk a grafémák, a nyomtatásban a laptükör, a grafikonok, illusztrációk, táblázatok stb. újabb chiasztikus lehetőségeket jelenthetnek.

3. (Verbális + grafikai) médiumegyüttes chiazmusa

A médiumegyüttes chiazmusának értékelésében – szemben a fentebb tárgyalt dominánsan verbális szöveggel – fontos lehet a kódok közötti viszony kérdése, azaz dominanciájuk vagy egymás mellé rendeltségük. Az a lényeges, hogy legyen legalább egy olyan médium (kód), amelynek kereszteződő szerkezete a jelentésképző elemei segítségével chiazmust alkot. A befogadásban elsősorban a szem (és kisebb mértékben a fül, a verbalitás értelmezésében) vesz részt.

3.1. A szintaktikai feltételek mátrixba rendezhetik a mindkét kód chiazmusa / verbális chiazmus grafikai környezetben / grafikai chiazmus verbális környezetben lehetőségeket. A szemantikai jellemzők paradox vonásai főként a kétféle kód elemeinek egymásra vonatkoztatásában lehetnek hatásosak: melyek a mindkét médiumban meglévő elemek, melyek a csak verbálisan vagy csak grafikában megjelenő részletek stb. (S ha megállapítható: mi az oka a megegyezéseknek és az eltéréseknek.) A pragmatikai lehetőségek közül gyakoriak a képregények (comics), az illusztrált gyermekkönyvek, a klipek, a multimédiás alkotások stb. Az olvasó chiazmusokra a verbális - grafikus - grafikus - verbális részletek sorrendjében vagy megfordításukban számíthat leginkább.

3.2. Szóljunk külön is azokról a (verbális + grafikai) együttesekről, amelyeket kézzel, s külön azokról, amelyeket nyomtatással állítanak elő. A kézírással és szabadkézi rajzzal (fekete-fehérben vagy színesen) illusztrált együttesek lehetőségei talán szűkebbek, ugyanakkor a kézírással sajátosságaival kiegészülnek a kód eszközei. A mai számítógépes szövegszerkesztés és grafika igen jelentős eszköz bővülést hozott, nem is szólva a színlehetőségekről.

3.3. Külön is említjük a képverset mint olyan szövegfajtát, amely betűk és írásmódok különböző képszerű lehetőségeit használja fel a jelentésképzéshez. Például tipikusan chiasztikus paradoxonok adódhatnak a betűk és a képformák kifejező ellentéteiből.

4. (Verbális + zenei) médiumegyüttes chiazmusa

A fenti szerkezetek főként szemmel befogadhatók, a továbbiakban eminensen a fülnek szólnak a chiazmusok. A verbális és a zenei médium önmagában is összetett eszközrendszer olyan együtteseket hoz létre, amelyekben az értelmezéshez szükséges a kódok dominanciájának vagy egyenrangúságának meghatározása és a chiazmus létmódjának megállapítása.

4.1. A szintaktikai feltételek az együttesen érvényesülő médiumokat és a külön-külön lehetséges chiazmusokat vehetik számba. Az összetettség következtében lehetséges a verbális összetevők és a zenei összetevők együtt hangzása is, az utóbbiak szerepelhetnek intermezzóként, hangszerezés kíséretként, a lexikai tartalommal egyenrangú dallamként és ritmusként; – de ellenpontozhatnak, hangsúlyozhatnak is. S akkor még nem is szóltunk a különböző hangszerek önálló és kombinált szerepeltetéséről, a recitálásról, a prózai szövegmondás lehetőségéről stb. A szemantikai jellemzők azzal kapcsolatosak, ahogyan az ismétlődés megszerveződik: a dallam- és ritmusellentétek, a harmónia és a diszharmónia, a konszonancia és disszonancia ismétlődő jelenségeiben. A pragmatikai lehetőségek azzal kapcsolatosak, hogy a fentebb röviden jelzett eszközök milyen összetettségéről és

milyen aktuális funkciókról van szó. A zenei paradoxonok, az ironia, a tréfák világa chiasztikus szerkezetű lehet.

4.2. A szimmetrikus zenei szerkezetek egy része chiazmus: a magyar népdalokban ilyen jelentésszerkezeteket írt le Kodály Zoltán doktori értekezésében. Az **A B B A** vagy **A B Bv A** stb. szerkezetekben a természeti kép, a benne jelezhető lelki tartalom, annak elmélyülése, változása, majd a természeti kép visszatérése tipikus chiazmus. A Kodály – Vargyas monográfia pedig úgy foglal állást, hogy népdalaink leggyakoribb dallamainak kb. 60%-a ilyen felépítésű. Ennyi lehetőség közül jelentős részt ki is használtak népdalaink a chiazmus megvalósítására.¹⁰

4.3. A zeneszerzés komponáló eljárásai között jelentős a száma azoknak a rendező és szerkesztő műveleteknek, amelyek eredményeképpen magában a hangszeres zenében (és természetesen a vokális zenében is) chiazmus jöhet létre. Gondoljunk az ellenpontozásra, a különböző fordításokra, a visszafelé haladó dallam rákfordítására, a bakfordításra stb. De elegendő a más hangszeren, más hangnemben, más szólamban, más ritmusban ismételt zenei anyagra gondolni.

Ha az eszközrendszer vizsgáljuk, abban találhatunk megfordításokat; ha a szerzői alkalmazás, a komponálás eredményeit tekintjük, akkor – a kottakép alapján is – felfedezhetünk dallamkeresztveződéseket, harmóniamegfordításokat; ha pedig a megszólaltatás folyamatára koncentrálunk, abban chiasztikus folyamatok jelenhetnek meg. Mindhárom esetben jelentésképző szerkezetek szükségesek ahhoz, hogy chiazmusról beszélhesünk.

5. A verbális chiazmustól a non verbális chiazmus felé

Nem folytatjuk a kettőnél több kóddal (médiummal) operáló chiazmusok felé az elemzést, csupán néhány olyan chiasztikus lehetőségre utalunk röviden, amelyek a fentiekhez képest új tanulságokkal kecsegtetnek. Az 1990-es években számos közleményben jelentek meg olyan elemzések, amelyek a verbális szövegek non verbális kódokra utalásait vizsgálták.¹¹

5.1. A költői képsorok, dallamok, ritmusok, mozgások jelzéseiből

A fentebb említett népdalok négyes megfordításaihoz hasonlítanak azok a négyes struktúrák, amelyekben a négy egységre (strófára?) tagolódó rövidebb mesék vagy versek képei is négyes szerkezetbe rendeződnek. Ezek kereszteződéssel ismétlődő tartalmakat is kifejezhetnek, s például *a természeti kép – lelki tartalom – lelki tartalom – természeti kép* sorrendben chiazmust alkothatnak.

Fentebb nem említettük a zenei struktúrák kifejezőeszközei között, hogy a hangszeres zene, a programzene stb. világának chiazmusai magában a zene összetettségében milyen főbb lehetőségeket rejtenek.¹² Minden típusú zenei struktúra azonban csakis valamilyen ritmikai világban valósulhat meg: a ritmika négyes megfordítása önmagában lehetővé tesz azonos zenei anyagban chiasztikus szerkesztést.

A ritmusok jelzéseinek világa „tisztá” formájában a dob és más ritmikai (ütő)hangszerek megszólaltatásával idézhető fel: vannak kultúrák, amelyekben gyakori ennek a lüktető zenének „önmagában vett” érvényesülése. Az ezekhez (is) kapcsolódó táncelemzésekben tudjuk, hogy a ritmikai kompozíciókban jelentkező chiasztikus tartalmú és szintaxisú struktúrák is.

A mozgásos jelzések világa mind a tánc, mind a pantomim műfajaiban megjelenhet chiazmusok kereszteződéseiben. Ezek a visszatérések segítségével természetes lehetőségek valamely esemény mozgásos megjelenítésére. A táncformák népi és modern műfaji lehetőségeiben gyakori a ritmikai alapozás és a zenei kíséret is.

A komplex magatartások mint jelzések világa inkább csak a lehetséges viselkedések variációi között az egyik kombinációként kecsegteti az elemzőt chiazmusstruktúrákkal. Ezekben a variációkban a legfontosabb feltétel a jelentésképzés: anélkül nincs chiazmus.

6. A chiazmus a retorikától a stilisztikáig: a jelentésképzés poétikája

Ahhoz, hogy valamely retorikai alakzat stilisztikai szerepbe kerüljön, mértékadó vélemények szerint valamely egyéb stíluseszköz, más alakzat stb. hozzájárulása, hozzákapcsolódása szükséges.¹³

A chiasztikus szerkezet jelentésképzése az ismétlődés általános jegyeihez képest (a hangzás, a lexikai tartalom, a szintaktikai jelentés ismétlődéséhez képest) a sorrenddel kapcsolatos jelentés és mindezek megfordítása következtében lehetséges tartalmak közvetítésében alakul ki. Ugyanakkor a struktúra mint egész Gestaltként érvényesül: ehhez a környezethez való viszonyában is újabb jelentésképző tényezők adódhatnak. A stilisztikai értékek hang-, szó- és mondatalakzatai, a hangzás és a rímszerkezet érzéki hatásai, a közlési helyzet tartalmi következményei, a szerzői attitűd, a tér- és időtényezők stilisztikai hatásai fogadják be a chiazmusnak mint hatásos eszköznek a tartalmát.

A stilisztikai többlet és a jelentésképzés összefüggésében külön említjük a befogadói mentalitás és tudattartalom jelentéskonstituáló szerepét. Ebben a szöveg – befogadó összjátékban az előzetes ismeretek (háttérismeretek, előfeltevések) alapozó szerepének és a befogadói beállítódás elvárásainak, várakozásainak kiemelkedő szerepük van.

A multimedialitás jelentésképző többlete az irodalmi szövegben a kompozíció poétikájának releváns megközelítésében tárul fel. A szövegelméleti-irodalomelméleti jelentőségű hipotéziseket a médiumok dominancia-tipológiája, a médiumok testvériségének komplex rész-egész típusai, a befogadás kognitív típusai, a variációs ismétlődések nyelvészeti és irodalomészeti minőségeinek tipológiája foglalja rendszerbe.

A befogadás a különböző olvasatokban (olvasat = 'multimediális értelmezés') az alakzatokat, s így a chiazmust is legkevésbé a literális olvasattal értelmezi. A betű szerinti jelentés mégsem veszíti el teljesen a jelentőségét, hiszen a posztmodern irodalmi nyelv nem transzparens világában az olvasatok vagy félreolvasatok nem tüntetik el egészében a „megjelenítő valóság” érvényességét. A chiazmus kompozíciójában a literális olvasat befogadásának dilemmái a megfordítás miatt a feszültségforrások a befogadás folyamatában.

A retorikus olvasat a maga módján hozzájárulhat ahhoz, hogy a chiazmus literális olvasatának feszültségeit az értelmező feloldhassa. A befogadónak el kell döntenie, hogy melyek a chiazmus azon elemei, amelyek SYLVESTER JÁNOS kifejezésével „nem tulajdon jegyzésben vétetnek”: azaz a két elem és megfordítása négyeséből melyik (vagy melyek) olvasandó(k) retorikusan. Ez a döntés elvileg tisztázza a helyzetet, mégis némi bizonytalanságot eredményez, hiszen bizonyos elemeket vagy azoknak bizonyos előfordulását, illetve előfordulásait literálisan, másokat (vagy más előfordulásukat) átvitt értelemben kell vennie a befogadónak. S vegyük ehhez még az irodalmi szövegnek a moderni-

tástól kezdve érvényes „meghatározatlan meghatározottságát”: a befogadó úgy is értheti az olvasottakat, hogy azok betű szerint érvényesek, s úgy is, hogy átvitt értelműek. Nincs véglegesség ezekben az olvasatokban a SAUSSURE utáni elméletekben: feszültség vibrál a literális és az átvitt értelem között. Ez a vibrálás, feszültség az értelmező figyelmének, egész pszichikumának oszcillációját eredményezi a befogadásban.¹⁴

A poétikai szöveg befogadása során a chiazmus megértése a retorikus és a szimbolikus olvasatban más-más alapelveket követ: a retorikus olvasat részben literális, részben szimbolikus, a szimbolikus megértés azonban megszünteti a befogadónak azt a lehetőségét, hogy valami önmagában vett, valami betű szerint értelmezhető világot mint megjelenítő valóságot is számításba vegyen. A valószerűtől, a tárgyiastól való eltávolodás elvi jelentőségű: a szövegben megjelenő *fa* 'nem fa', a *felhő* 'nem felhő' stb. Az olvasás allegóriáiban a posztmodern értelmezés feloldhatatlannak látszó ellentmondásokhoz jut: az ellentmondásokat mint félreolvasatokat nevezi meg. Az irodalmi szöveg befogadója ezekben a félreolvasatokban azonban a jelentésképzés variációinak vibrálását határozhatja meg, s a köztük megalósuló feszültségben a befogadáskor elvileg bekövetkező oszcilláció egyik forrását állapíthatja meg.

7. A chiazmus a szemiotikai kutatásban a multimediális szöveg jelensége. Vizsgálatában a szövegtípusnak, a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai területnek, illetve a kompozícióelemzésnek egyaránt vannak releváns feladatai. A poétikai szövegben a chiazmus lokális és globális jellemzőit multimedialitásának lehetőségei alapozzák meg.

Jegyzetek

1. NAGY L. J.: *A chiasztikus gondolattól a gondolatalakzat chiazmusáig*. Megjelenőben, *Az alakzatok világa* 11. sz. (Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. p. 52. – NAGY L. JÁNOS: *Az alakzatok és a Weöres-szöveg*. In: N. L. J.: *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 4. fejezet. – L. még *Az alakzatok világa* sorozat első 10 füzetét; a diszkussziót a *Szemiotikai Szövegtan* 12.-ben (szerk. PETŐFI S. JÁNOS – BÉKESI IMRE – VASS LÁSZLÓ) JGYF Kiadó, Szeged, 1999. 35 – 135; FÓNAGY IVÁN kötetét: *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest, 1999.
2. *Világirodalmi lexikon* II: 198.
3. Weöres Sándor: *Valse triste*.
4. PETŐFI S. JÁNOS – BENKES ZSUZSA: *A szöveg megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest, 1999. – *A multimediális szöveg megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest, 2001.
5. SAUSSURE-rel szemben érvényesített jelentésképzés világában a nem transzparens jelölőhöz bizonytalan jelölt(ek?) sora kapcsolódhat, a retorika dominanciájában: a nyelv nem ábrázol, hanem teremt.
6. Csehov: a *Hatos kórterem* befejezésében a normálisak között az örült Nyikita tartja fenn a rendet.
7. Az ökumenikus fordítás: *Good News for Modern Man – Újszövetség*. Magyar Bibliatanács, Budapest, 1991.
8. GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *A legteljesebb virágnyelv és más titkos nyelvek*. Ikva, Budapest, 1991. (Reprint)
9. A francia grammatika szabályai szerint a sorrend éppen a magyar szerkezetének a fordítottja: a magyar birtokos-birtok pozíció helyett a franciában a birtok-birtokos rendben állnak az elemek.
10. KODÁLY ZOLTÁN: *A magyar népdal strófaszerkezete*. (Kézirat) MTA, Budapest, 1906. – KODÁLY – VARGYAS: *A magyar népdal*. Zeneműkiadó, Budapest, 1960.

11. Például ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA: Nonverbális elemek verbális kódja. *Szemiotikai Szöveg-tan* 7. (szerk. PETŐFI S. JÁNOS – BÉKÉSI IMRE – VASS LÁSZLÓ) JGYF Kiadó, Szeged, 1994. 85–96.
12. Zenei-nyelvi összefüggésekre I. Bernstein, L: *A megválaszolatlan kérdés*. [1976] Zeneműkiadó, Budapest, 1979.
13. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Az irodalmi mű alaktani hatáselmélete. In: SZILI JÓZSEF (szerk.): *A strukturalizmus után*. Akadémiai, Budapest 1992. 113–152. – *Az alakzattársulás fogalmához*. R. MOLNÁR EMMA: *Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomory Dezső: A párizsi regény)*. Az alakzatok világa 8. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
14. HANKISS ELEMÉR: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető, Budapest, 1985. 522–598.

KHIAZMOSZ: A SEMIOTIC SCHEME

JÁNOS L. NAGY

The article is intended to schematize the major possibilities in the domain of figure analysis. The theoretical background of these possibilities is both the semiotic textology of S. J. Petőfi, and the figure research in the style research group of I. Szathmári. The author believes this scheme probably has several utilities both for the semiotic generalizations on traditional results, and for the modern rhetorical-stylistic examinations.